

# «Похоронки» заговорили

Найжахливіші документи війни – «похоронки». Вони надійшли чи не в кожную українську хату. Деколи на трагічну звістку чекали десятиліттями. Хтось поспів лише тепер поцікавиться долею батька, що зник безвісти. Проте в Україні досі поіменно не порахували загиблих, достоту невідомо, хто де похований. «Ніхто не забутий, ніщо не забуто?»

Юрій ПОТАШНИЙ,  
Ольга ПРОКОПЧУК (фото)

## Українців ніхто не шадив

1995 року «похоронки» вперше потрапили до експозиції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни. Тоді в Залі пам'яті просто на столі розклали сповіщення про загибель чоловіків, що пішли на фронт із самих лише Мельників Чорнобаївського району на Черкащині. Овдовіло в селі 268 жінок.

Пошук «похоронок» продовжився, коли готували виставку «Втрачені роди України», присвячену матерям, які не дочекалися з війни п'ятьох, а то й більше синів.

– Наші співробітники їздили до військкоматів у пошуках документів. На жаль, чимало з них уже й прочитати складно, бо зберігалися вони, перев'язані мотузкою, в сирих підвалах, – розповідає заступник генерального директора Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років **Любов ЛЕГАСОВА**.

– Ось тоді й виникла ідея зібрати всі сповіщення про загибель, аби вивчити їх і зберегти для наступних поколінь. Та й емоційний потенціал таких експонатів важко переоцінити.

Воєнкоми здебільшого не зважали на прохання музейників, посилавшись на наказ Міністерства оборони СРСР, згідно з яким «похоронки» мали тримати під грифом «таємно» протягом 75 років. Хоча Радянського

Союзу вже не було, а гриф таємності зняли 1989 року, укладаючи Книги пам'яті, військовики стояли на своєму: не віддамо.

У військкоматах зберігалися оригінали сповіщень, що впродовж війни надходили з фронтів. Родини отримували «похоронки», які вже випишував місцевий воєнком, керуючись цілою низкою спеціальних інструкцій. Так, про військовополонених зазначали, що вони зникли безвісти, а про їхню загибель у полоні мали повідомити усно. Зазвичай не вказували номери військової частини, де служив червоноармієць, хоча оригінал містив таку інформацію. У «похоронку» не вписували точне місце загибелі, називаючи тільки область.

Сповіщення про смерть офіцерів надсилали напряму в родину. Тож якщо «похоронка» пропала, марно звертатися до військкомату. Проте інформацію про всіх, хто воював у складі Червоної армії, можна знайти в Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації (м. Подольськ, Московська область).

Через кожні 10 днів військові частини звітували про кількість загиблих у Головне управління з обліку втрат, надсилали сповіщення у військкомати, докладно описуючи обставини смерті чи зникнення бійців. Скажімо, двоє солдатів послали забрати кулемет, який вони, відступаючи, залишили на полі бою, однак червоноармієць не повернувся. Їхніх родичів скупі повідомили: «Пропали безвісти». Таке саме сповіщення





← **Символічний хрест.** Утворений з «похоронок», які виписано на одне прізвище – Шевченко. Навколо хреста – чотири рушники, що символізують географію болю й утрат українських родин Заходу й Сходу, Півночі та Півдня. Науковці переглянули всі 280 томів Книги пам'яті України, в яких виявили 12 тисяч 108 polegлих воїнів на прізвище Шевченко. В експозиції представлено лише децимлю цих «похоронок».

отримала родина лейтенанта В. Ляхновича: взвод НКВС, яким він командував, назирцем ішов за передовими частинами, а лейтенант, виїхавши на мотоциклі до штабу дивізії, пропав. Якщо протягом 15 днів червоноармієць не з'являвся у військовому підрозділі, його записували у зниклі безвісті.

Під час війни чотири рази змінювався порядок обліку втрат особового складу; кілька реорганізацій зазнали органи, що реєстрували загиблих.

– Систему обліку було організовано так, що точно підрахувати втрати Червоної армії вже ніколи не вдасться, – каже завідувач відділу Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років **Людмила РИБЧЕНКО**. – Особистими розпізнавальними знаками бійців були ебонітові медальйони, однак наприкінці 1942 року їх скасували.

Загалом у воєнний час із території України мобілізували близько 7 млн. осіб (у 1941-му – 3,1 млн.). Скільки українців служило в Червоній армії ще до початку війни, достеменно не-

відомо, адже ці документи не пережили окупації. Станом на 22 червня 1941 року збройні сили СРСР налічували майже 6 млн. бійців і офіцерів, із них 3,3 млн. було сконцентровано на західному прикордонні.

По війні з'ясувалося, що сила-силенна червоноармійців ніде не врахована: ані серед загиблих, ані серед зниклих безвісти. Тож 1946 року розпочали кампанію подвійного опитування – склали списки тих, про чю долю не було жодних відомостей. Усіх «невидимок» перевірили за картотеками дезертирів, засуджених і полонених. Якщо не знаходили, ставили штамп «загинув». Навіть указували приблизну дату смерті: через три місяці після останньої звістки, або місяць закінчення наступальних боїв Червоної армії на території області, звідки мобілізовано бійця (в разі призову з визвольного від гітлерівців регіону).

Розрахунок, що новобранець міг загинути одразу після мобілізації, ґрунтувався на тодішній практиці використання живої сили. Хоча новачків і повинні були направляти в запасні стрілецькі полки для 15-денного навчання, їх кидали в бій уже за першої нагоди, часто-густо взагалі без зброї в руках. Досі призовників готували до відправки на фронт протягом шести місяців.

У 1942 році діюча армія дістала право самостійно мобілізувати населення. Для цього мали створити мобільні призовні комісії. Проте найчастіше проводили набір за наказом командира військової частини, що зайняла населений пункт: забирали всіх, кому виповнилося 17 років. Якщо після кількох боїв новобранець залишався живий, його нарешті зараховували до особового складу, видавали обмундирування й зброю.

Слідом за армією йшли працівники військкоматів, ще раз зачищаючи територію. Уночі села оточували зусібч, ретельно обшукували хати. Документи свідчать: до нічних облав деколи залучали до 150 осіб, які вилловлювали якихось 1–5 чоловіків. Призов із України був тотальний: на фронт забирали не лише з виразкою шлунка, а й сліпих на одне око.

– Українці хотіли воювати, бо за роки окупації побачили, що то за нова влада. А їх використали як гарматне м'ясо, безглуздо посилаючи на неминучу смерть. Тоді вся Україна просто стікала кров'ю. Трагедію тих років ми й досі не усвідомили, інакше не давали б спекулювати на цій темі, – зауважує Л. Рибченко.

Поспіхом мобілізовані в 1943–1944 роках хлопці переважно загинули. Найчастіше на території України й сусідньої Польщі. Особливо багато «чорносвиточників» полягло, форсуючи Дніпро, де вони слугували живими мішенями для відволікання ворожого вогню.



### Капітанська каюта есмінця

«Сообразительный». На його борту за роки війни не загинув і не зазнав поранень жоден матрос. Корабель здійснив 218 бойових виходів, брав участь у чотирьох десантних операціях. Усі матроси, яким випало служити на «Сообразительном», були нагороджені орденами й медалями.

По війні «Сообразительный» іще протягом 20 років перебував у складі Чорноморського флоту Радянського Союзу. Ветерани просили владу зберегти корабель, облаштувавши на ньому музей слави. Однак 1968 року «Сообразительный» порізали на металобрухт.



У справах Вищедубечанського військкомату Київської області зберігся іменний список на 1035 чоловіків, що загинули в жовтні–грудні 1943 року.

58

## Братські чи безіменні?

Любов Легасова згадує, що лише Анатолій Гриценко (міністр оборони України в 2005–2007 роках) видав наказ, який зобов'язав військкомати передати всі «похоронки» до Національного музею історії Великої Вітчизняної війни. Не чекаючи милостині від военкомів, музейники самотужки кинулися збирати по регіонах документи – сповіщення про загибель, книги реєстрації, списки зниклих безвісти, папери на загиблих офіцерів, фотокартки й навіть листи-запити родичів колишніх військовослужбовців.

Нині зібрано дані на майже 3 млн. українців, які після війни не повернулися додому. Справи продовжують надходити з архівів, військкоматів, місцевих музеїв: цього року фонди збагатилися документами на 150 бійців і офіцерів.

Оскільки держава не фінансує започаткованого проекту з увічнення пам'яті загиблих, столичні музейники мусять поклатися на власні сили. Створили відділ, де сканують,

реставрують, здійснюють дезінфекцію, обліковують і зшивають воєнні документи, поповнюють електронну базу даних. А ще вони навідуються до архіву Подольська, аби перевірити достовірність наявної інформації.

Наразі несла розмістити в Інтернеті архів сканованих документів, бо це потребує неабияких витрат. Музей наймає на кілька місяців ІТ-фахівця, аби той створив спеціальну програму, проте вона вже «провисає» від надмірного навантаження. Порівняймо: аби оцифрувати й винести на загальні фонди часів Великої Вітчизняної війни, уряд Росії і сам надає чималі кошти, й залучає зарубіжні гранти.

Демонтувавши крісла в актовій залі, київські музейники розмістили тут стелажі; сцену зайняли коробки з опрацьованими матеріалами, адже вони підлягають обов'язковому державному зберіганню. Через брак приміщень музей не в змозі забезпечити доступ до архіву, тому просить громадян звертатися листовно.

Факт призову односельців підтверджували свідки. «Молот Гаврило Гаврилович із с. Тарасовичі, 1925 р. н., 10 жовтня 1943 р. був мобілізований польовим військкоматом у лави РСЧА і при форсуванні р. Ірпінь 20 жовтня був убитий». «Шестопал Андрій Павлович із с. В. Дубечня був узятий передовими частинами 25 вересня 1943 р. і загинув 11 жовтня 1943 р».

Нерідко новобранці накладали головами, повоювавши тільки один день. Чоловіки, що опинилися під гітлерівською окупацією, мали кров'ю змити тавро зрадників радянської батьківщини. Незважаючи на величезні людські втрати, навіть у 1945 році українці становили майже 70 відсотків особового складу військ Першого й Другого Українських фронтів.

Пишуть переважно діти фронтів: хтось хоче знайти й відвідати місце поховання, а хтось відновити місце родовиди. Працівники музею не раз свідчили в суді, коли йшлося про усунення помилок у прізвищах колишніх воїнів. Деякі категорії громадян (інваліди дитинства, діти загиблих, що не створили власних сімей) мають право на соціальні доплати у зв'язку з утратою годувальника, а тому шукають документи, які офіційно підтверджували б загибель батька.

Родина Петра Колесника із Сумщини марно чекала протягом усієї війни бодай якоїсь звістки з фронту. «Похоронка» надійшла 1947 року: «Зник безвісти». Лише через 65 років від Дня Перемоги родичі довідалися про долю Петра Семеновича, знайшли його могилу.

Червоноармієць П. Колесник, перебуваючи напередодні війни на західному кордоні, 29 червня 1941 року разом із легендарними захисниками Брестської фортеці потрапив у полон. Зазнавши в таборі для військо-



**Зал пам'яті.** Тут розміщено понад 7 тисяч фотографій. Музейники їх принципово не підписували: це просто солдати великої війни.

На столі лежать рушники, вишиті двома кольорами – чорним і червоним. По центру викладено пожовклу дорогу з «похоронок», які засвідчують одне: солдат загинув. На столі можна знайти й довідки про поранення.



вополонених нелюдських страждань, він помер 22 вересня 1941 року. Дивина: син П. Колесника Іван народився саме в день смерті батька. Згідно з карткою військовополоненого ці дві події збіглися в часі з точністю до години. Ось тільки прізвище солдата гітлерівці написали латиницею неправильно. Встановити особу вдалося завдяки повному збігові даних про дружину загиблого, кажуть музейники. Торік 70-річний Іван Петрович відвідав могилу батька в Польщі, виправив помилку в списках похованих.

Протягом семи місяців 2011 року до музею надійшло 814 запитів: на опрацювання кожного з них фахівці витрачають 1–1,5 місяця. Пошук здійснюють і в електронних базах (вітчизняних та зарубіжних), і у стосах паперових оригіналів; переглядають Книги пам'яті й Книги скорботи України. А ще є списки загиблих під час радянсько-польської кампанії й фінської війни. За словами Л. Рибченко, щороку вдається повернути із забуття імена більш як сотні червоноармійців, про котрих родичі взагалі нічого не знали.

Музейники зауважують, що їхній архів не містить паперів на загиблих партизанів, підпільників і цивільних громадян.

Годі шукати могилу, якщо в «похоронці» вказано: «Место погребения – Чёрное море» чи «Возле берёзки напротив дороги на Харьков». Навіть маючи на руках документи про поховання воїна в певному населеному пункті, знайти його вкрай складно, адже прах подекуди не раз переносили.

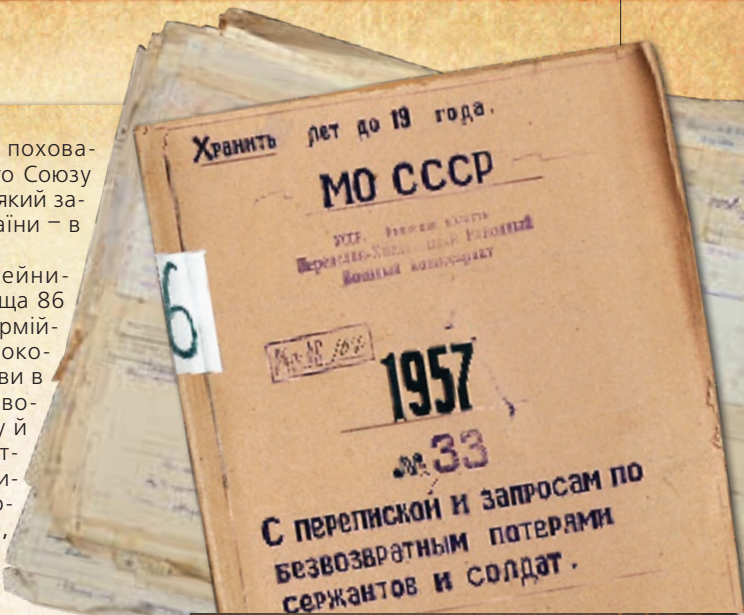
Уперше масштабну акцію з перепоховання здійснили 1946 року, коли Й. Сталін наказав упорядкувати всі воєнні могили. «Оптимізацією» займалися й за наступних генеральних секретарів ЦК КПРС, що спричинило неабияку плутанину. Наприклад, невідомо, чому в столичному

Парку Вічної Слави поховали Героя Радянського Союзу Миколу Гогічаїшвілі, який загинув далеко від України – в боях за Берлін.

Нещодавно музейники віднайшли прізвища 86 невідомих червоноармійців, останки яких покояться на Пагорбі Слави в Черкасах. Загинули вони в грудні 1943 року й були поховані в братських могилах на території місцевого цукрового заводу. Пізніше, 1951 року, з кількох розрізнених поховань воєнного часу зробили спільну могилу, яку, своєю чергою, 1967 року перенесли на Пагорб Слави. Оскільки списки похованих на цукровому заводі загубилися, їхніх прізвищ не викарбували на плитах новоствореного меморіалу. Тепер музейникам належить відновити справедливість: через Черкаську міську раду вони ініціюватимуть внесення виявлених прізвищ до офіційного списку похованих на Пагорбі Слави.

У 1980-х роках працівники військоматів за командою згори мушили скласти паспорти на всі братські могили. Зібрану інформацію частково надіслали до Москви, щось залишилося в місцевих воєнкомів. На жаль, дотепер Україна не має єдиного державного органу, який обліковував би місця останнього прихистку воїнів Червоної армії, мав би повноваження уточнювати списки похованих.

Згадаймо поіменно всіх загиблих у Великій Вітчизняній війні. Зберегти їхні могили – наш святий обов'язок.



Фотографія в центрі – колективний портрет 268 вдів із села Мельників Чорнобаївського району Черкаської області. Фото зроблено 1985 року. Довкола – портрети вдів із інших регіонів України.

